

Українсько-російські відносини в енергетичній сфері

Старший науковий співробітник В.О. Бараннік

Енергетичні відносини між Україною та Росією мають непросту історію: від стратегічного партнерства та реалізації великих спільних енергетичних проектів (як приклад, будівництво та успішна експлуатація всіх атомних блоків українських АЕС) до періодів шантажу, недовіри і взаємних звинувачень та прямих енергетичних «війн». Серед причин такого стану справ у російсько-українських енергетичних відносинах більшість експертів, в першу чергу, називають їх безсистемність та орієнтованість на досягнення короткотермінових цілей [1, 2].

Так в роботі [2] зазначається, що тільки чітке розуміння базових державоутворюючих чинників цих країн створює основу побудови їх рівноправних та взаємовигідних міждержавних взаємин. Відсутність такого розуміння має наслідком провокування конфліктних ситуацій на різних рівнях та у різних вимірах – політичному, економічному, соціальному, гуманітарному тощо. Від належного розуміння і доброї волі керівництва й політичних еліт України та Росії залежить розвиток відносин між обома країнами у конструктивному руслі. Розглянемо більш детально такі системоутворюючі чинники Росії, України та ЄС як одного з головних енергетичних партнерів обох країн в енергетичній сфері.

Стратегічні напрями зовнішньої енергетичної політики Росії. Згідно з Енергетичною стратегією Росії на період до 2020 року [3] (далі Стратегія 2020), «Державна енергетична політика в зовнішньоторговельній сфері має бути спрямована на перехід країни від ролі переважно постачальника сировинних ресурсів до ролі самостійного учасника світового обороту енергетичних товарів, який *проводить незалежну політику на світових ринках.* Ця необхідність продиктована як *об'єктивними тенденціями до посилення*

міжнародної економічної інтеграції, так і потенційними вигодами від якісної зміни ролі Росії в світовій торгівлі енергетичними ресурсами»*.

Вперше в Стратегії 2020 були сформовані і основні цілі єдиної політики регулювання експорту, імпорту та транзиту енергоресурсів:

- зміцнення позицій Росії на світових енергетичних ринках, *максимально ефективна реалізація експортних можливостей російського ПЕК*, зростання конкурентоспроможності його продукції та послуг;
- забезпечення недискримінаційного режиму зовнішньоекономічної діяльності в енергетичному секторі, який включає *вільний доступ російських енергетичних компаній до закордонних ринків енергоресурсів та фінансових ринків*, провідних енергетичних технологій;
- сприяння залученню в *раціональних масштабах* та на взаємовигідних умовах *закордонних інвестицій* в російський енергетичний сектор.

Виходячи з вищенаведених цілей, державна політика РФ в сфері енергетики передбачає:

- максимізацію національної вигоди від зовнішньоекономічної діяльності з урахуванням оцінки взаємопов'язаних наслідків такої політики в галузях експорту, імпорту та транзиту, наявності російських компаній на світових ринках енергоресурсів та капіталу;
- стимулювання диверсифікації товарної структури експорту, підвищення обсягів вивозу продукції з більш високою часткою доданої вартості;
- диверсифікацію ринків збуту енергоресурсів, розширення географії присутності російських компаній на міжнародних ринках за економічної доцільності такого розширення;
- підтримку проектів з активізації залучення іноземного капіталу в Росію;
- розвиток нових форм міжнародного співробітництва в енергетиці, в тому числі й у науково-технічній сфері;

---

* Тут і далі переклад українською здійснено автором.

- створення механізмів координації державної політики в галузі зовнішньоторгового регулювання енергетичної сфери.

Водночас, *стратегічним інтересам Росії відповідає формування єдиної енергетичної та енерготранспортної інфраструктури в суміжних регіонах Європи та Азії, розвиток міжнародних енерготранспортних систем, забезпечення недискримінаційного транзиту енергоносіїв. З цією метою держава буде заохочувати російські акціонерні товариства та компанії до участі в розробці та реалізації значних міжнародних проектів транспортування газу, нафти та електроенергії як в західному так і східному напрямках.* Для Росії з її унікальним географічним та геополітичним положенням проблеми транзиту мають особливе значення. В наслідок чого вона має усі необхідні передумови для того, щоб *транзит забезпечував і надійність її забезпечення енергоресурсами, і їх ефективний експорт, і отримання прибутків від транзитних функцій.*

Саме глобальний характер енергетичних проблем та все більша їх політизація, а також впливове положення ПЕК Росії в системі світової енергетики *висунули енергетичний чинник в перелік базових елементів російської дипломатії.*

Ще більш конкретизовано визначене сучасне стратегічне положення Росії в новій Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року, прийнятій президентом Медведєвим 12 травня 2009 року. «Росія пододала наслідки системної політичної та соціально-економічної кризи кінця ХХ століття – припинила падіння рівня та якості життя російських громадян, встояла під тиском націоналізму, сепаратизму та міжнародного тероризму, запобігла дискредитації конституційного устрою, зберегла суверенітет та територіальну цілісність, відновила можливості з нарощування національної конкурентоспроможності та відстоювання національних інтересів в якості ключового суб'єкту багатополярних міжнародних відносин, які перебувають у стадії формування» [4]. В Стратегії зазначається, що перехід від блокового протистояння до принципів багатовекторної дипломатії, а також *ресурсний*

потенціал Росії та прагматична політика його використання розширили можливості РФ з укріплення її впливу на світовій арені.

Прямо негативно на забезпечення національної безпеки РФ в економічній сфері можуть вплинути дефіцит паливно-енергетичних, водних та біологічних ресурсів, застосування дискримінаційних заходів та посилення недобросовісної конкуренції по відношенню до Росії, а також кризові явища в світовій фінансово-банківській системі.

Одним із головних напрямів забезпечення національної безпеки в економічній сфері на довгострокову перспективу є енергетична безпека. Необхідними умовами забезпечення національної та глобальної енергетичної безпеки є багатостороння взаємодія в інтересах формування ринків енергоресурсів, які б відповідали принципам Світової Організації Торгівлі, розробка та міжнародний обмін перспективними енергозберігаючими технологіями, а також використання екологічно чистих альтернативних джерел енергії. Головним змістом енергетичної безпеки є стале забезпечення попиту достатньою кількістю енергоресурсів стандартної якості, ефективне використання енергоресурсів шляхом підвищення конкурентоспроможності національних виробників, запобігання можливого дефіциту паливно-енергетичних ресурсів, створення стратегічних запасів палива, резервних потужностей та комплектуючого обладнання, забезпечення стабільності функціонування систем енерго- та теплопостачання.

Таким чином, для Росії саме експорт енергоресурсів є ефективним та прогнозовано використовуваним інструментом, що дає змогу прямо або опосередковано впливати на прийняття економічних, а в деяких випадках і політичних рішень у державах-споживачах ПЕР, які що визначають такий аспект енергетичної безпеки, як енергетична незалежність (залежність) [5, 6]. При цьому надвелика частка споживання російських ПЕР характерна не тільки для країн СНД чи Балтії, що обумовлено історичними причинами, а й для країн Західної Європи (в тому числі й провідних країн ЄС), Туреччини тощо. Так обсяги споживання російського природного газу в Німеччині складають 40%,

Франції та Італії – 25%, Австрії – 75%, Словенії та Болгарії – близько 90%, Фінляндії – майже 100%.

Це повною мірою проявилось в ході «газової війни» між Росією та Україною на початку 2009 року, що повинно змусити Європу переглянути свої погляди на роль і значення Росії у забезпеченні енергетичної безпеки Європи.

Стратегічні напрями зовнішньої енергетичної політики України.
Стратегічні напрями зовнішньої енергетичної політики України, передбачені в Енергетичній стратегії України на період до 2030 року [7], полягають в інтеграції національного паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) до Європейського союзу. Елементами такої інтеграції є адаптація законодавства та відповідні інституційні перетворення, інтеграція мереж та уніфікація стандартів.

Серед головних напрямів енергетичної політики України з точки зору забезпечення енергетичної безпеки слід виділити:

- підвищення надійності та ефективності енергопостачання, забезпечення ефективного та сталого розвитку ПЕК держави;
- *зменшення рівня енергетичної залежності країни шляхом збільшення видобутку (виробництва) і споживання власних енергоносіїв, диверсифікації зовнішніх і внутрішніх джерел енергопостачання, максимального залучення потенціалу енергозбереження;*
- підвищення рівня безпеки населення від надзвичайних ситуацій техногенного характеру;
- підвищення рівня безпеки, стійкості та живучості енергетичних об'єктів з метою запобігання екологічним катастрофам та зменшення рівня техногенного впливу енергетичних об'єктів на довкілля;
- *забезпечення входження України в енергетичні ринки Європи та світу;*
- удосконалення та розвиток сфери загального забезпечення підтримки розвитку галузей ПЕК (нормативно-правова база, науково-технічне й інформаційне забезпечення тощо).

Головними заходами щодо зниження енергетичної залежності України в Стратегії передбачені:

- підвищення рівня власного виробництва ПЕР (за рахунок підвищення абсолютного рівня їх видобутку, зменшення абсолютного рівня імпорту, ефективного та оптимального енергоспоживання);
- диверсифікація джерел зовнішнього постачання ПЕР (природний газ, нафта, ядерне паливо) з необхідністю мати не менше трьох джерел постачання за кожним видом з рівнем у 25-30% від загального обсягу;
- закріплення стратегічного положення України в міжнародній системі транспортування енергоносіїв та забезпечення гідної участі України в реалізації міжнародних енергетичних проєктів;
- забезпечення внутрішньої енергетичної незалежності (запобігання монопольному становищу на внутрішніх ринках ПЕР; створення рівних конкурентних умов діяльності; створення державних стратегічних запасів ПЕР; удосконалення нормативно-законодавчої бази; здійснення державного контролю).

У енергетичних відносинах України з Росією є явні загрози її енергетичній безпеці через майже монопольну залежність у постачанні основних ПЕР (в першу чергу природного газу), яка визначає надмірний (з точки зору енергетичної незалежності) економічний та політичний тиск. Водночас існують певні потенційні механізми протидії надмірній енергозалежності (мається на увазі наявність потужної транзитної системи).

Переважає більшість газового транзиту із Росії до країн Європи (80%) відбувається через українську газотранспортну систему (ГТС), що робить Україну важливим елементом забезпечення енергетичної безпеки Європи (ЄС): *Як важливі нетто-імпортери енергоносіїв Україна та Європейський Союз мають очевидний спільний інтерес. Енергетична безпека України, провідного транзитера, є також найкращою гарантією енергетичної безпеки наших європейських сусідів. Таким чином, енергетична безпека загальноєвропейського простору неподільна [8].* З іншого ж боку, таке привалююче монопольне

положення України викликає значну зацікавленість як у контролі (володінні) вітчизняної ГТС, так і у реалізації заходів з диверсифікації шляхів постачання російського газу до Європи.

У разі реалізації в найближчі 20 років альтернативних маршрутів постачання російського газу в Європу загальною пропускною спроможністю в 55 млрд. м³ газу обсяги транспортування українською ГТС (не враховуючи можливе збільшення обсягів видобутку та транзиту російського газу в Європу) зменшаться до 30%. В той же час, *усунути Україну як провідного транспортера російського газу до Європи неможливо.*

Такий стан справ знайшов своє відображення у рішенні РНБО України від 10 лютого 2009 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення енергетичної безпеки України». В цьому документі визначено, що *«перехід на довгострокові, прямі та прозорі контракти з Російською Стороною у питаннях постачання природного газу в Україну та його транзиту європейським споживачам» визначено «важливим елементом забезпечення енергетичної безпеки як України, так і Європи»* [9].

Водночас час необхідно врахувати значні ризики, потенційно можливі в стосунках України та Росії в питаннях постачання та транзиту природного газу. У згаданому рішенні РНБО України *«асиметрію відповідальності та ризиків Сторін контрактів (зокрема, щодо штрафних санкцій за невчасну оплату, перевищення відбору законтракованих обсягів газу чи його недобір*»; невизначеність умов використання газу з українських підземних сховищ, зобов'язання Української Сторони здійснювати транзит газу практично за будь-яких умов, у той час як за певних обставин Російська Сторона матиме низку підстав для припинення постачання газу в Україну»* визначено *«порушенням принципів рівноправності та паритетності, що ставить Українську Сторону у залежність від Російської»*.

---

* на сьогоднішній день питання щодо недобору законтракованих обсягів газу певним чином вирішено на рівні незафіксованих домовленостей

Зовнішня енергетична політика ЄС. Країни ЄС, як і Україна, мають значний рівень енергетичної залежності (~50%). Домінуючим постачальником ПЕР в Європу є Росія. Її частка у постачанні країнам ЄС (EU-27) нафти складає 33% (з країн ОПЕК постачається 38%), природного газу – 42% (наступним джерелом є Норвегія, яка постачає лише 24%), вугілля – 26% [10]. На сьогоднішній день спільна енергетична політика ЄС перебуває у стадії розробки та узгодження. Не зважаючи на пріоритетність національних інтересів, залишається необхідність спільних дій та розуміння того, що в світі глобальної взаємозалежності енергетична політика окремих держав має проводитися в рамках загального Європейського простору.

Така загальна енергетична політика Європи передбачає досягнення трьох головних цілей:

- *сталість:* за рахунок переважної розробки конкурентоспроможних джерел енергії з низьким вмістом вуглецю, особливо альтернативного транспортного пального, регулювання енергоспоживання Європи, призупинення негативних змін клімату та поліпшення якості повітря;
- *конкурентоспроможність:* відкриття енергетичних ринків має бути вигідним як для споживачів, так і всієї економіки в цілому, сприяти інвестуванню в чисте виробництво енергії та підвищенню рівня енергоефективності (це зайвий раз підкреслює важливість та значимість цінової та тарифної політики держав), зниженню впливу надвисоких цін на енергоносії на економіку ЄС та її громадян, використанню найновітніших сучасних енергетичних технологій;
- *безпека енергозабезпечення:* вирішення проблеми зростаючої залежності країн ЄС від імпортованих енергоносіїв передбачає використання комплексного підходу з одночасного просування за різними напрямками до яких належить зниження попиту, диверсифікація структури енергетики ЄС зі збільшенням використання конкурентоспроможних локальних та відновлюваних джерел енергії (диверсифікація видів палива), а також диверсифікація джерел та шляхів постачання імпортованих енергоносіїв,

створенню нормативно-законодавчої бази, яка буде сприяти залученню інвестицій для задоволення зростаючого попиту на енергоносії, *підвищення готовності ЄС до реагування на кризові ситуації*, поліпшення умов для європейських компаній, які намагаються отримати доступ до світових енергоресурсів, забезпечення доступу до енергоносіїв усіх фізичних та юридичних осіб.

Щодо побудови стратегічних відносин в енергетичній сфері з Росією, то на думку європейських експертів, тут можна виділити дві домінуючі концепції [11]. *Перша* базується на виключно економічних міркуваннях і полягає у рівномірній енергетичній взаємозалежності обох сторін (ЄС залежить від імпорту енергоносіїв з Росії так само, як і Росія залежить від їх експорту до Європи; до того ж і сама Росія потребує європейських інвестицій та енергетичних технологій для нарощування енерговидобутку). *Друга* концепція базується на геополітичних засадах та полягає в тому що Росія має намір максимально використати свої резерви нафти і газу для отримання значних політичних дивідендів. Вв цьому ракурсі для Росії є вигідними перспективами відсутність узгодженості, розкол, конкуренція, конфлікт ринків і стратегічних підходів країн-членів ЄС, крім того, Росія прагне примусити транзитні країни передати їй контроль над транспортними мережами та використовує тактику покарання зменшенням поставань ПЕР або ціновим диктатом за протидію таким намірам (приклад енергетичних взаємовідносин з Україною тут є показовим). Домінуючою для ЄС вважається перша концепція, для ефективної реалізації якої експерти пропонують залучити Росію до міжнародного діалогу з питань енергетичної безпеки та контролю над зміною клімату, сприяти приєднанню Росії до Енергетичної Хартії або нового взаємоприйнятного договору з визначенням чітких правил енергетичних відносин в системі постачальник – транзитер – споживач.

Однак політика забезпечення енергетичної безпеки Європи має і явно слабкі місця [11]:

- Відсутність спільної енергетичної політики ЄС дає змогу значним постачальникам ПЕР (в першу чергу мається на увазі Росія) укладати сепаратні угоди з окремими країнами ЄС, змушуючи інших конкурувати між собою за постачання необхідних ПЕР.
- За рахунок надання Росією преференцій окремим країнам ЄС в обмін на їхню політичну лояльність, розколюється єдність Європейського Союзу, що ставить окремих його членів у політичну залежність від постачальника ПЕР. «Європа залишається вразливою до можливого політичного тиску доти, доки європейські країни не будуть сполучені між собою газогонями. Бо тоді, в разі потреби, європейські країни зможуть надати підтримку одна одній, і таким чином можна було б зменшити політизацію цього питання.» [12] *(все це повною мірою стосується й України);*
- Історична звичка покладатися у своєму забезпеченні основними ПЕР (в першу чергу природним газом та нафтою) на Росію. Як показує світова практика та теоретичні засади забезпечення енергетичної безпеки, для гарантованого забезпечення її прийняттого рівня необхідна диверсифікація джерел та шляхів постачання енергоносіїв. *Для України це має принципове значення.*

Взаємовідносини України та Росії в сфері ядерної енергетики є одним із нечисленних прикладів успішного співробітництва. Головними передумовами цього можна вважати:

- використання на українських АЕС ядерних реакторів виключно російського виробництва та спільні роботи щодо продовження термінів їх експлуатації за російськими технологіями та за участю російських фахівців;
- використання російських реакторів В-392Б (ВВЕР-1000) в нових українських АЕС (3-й та 4-й енергоблоки Хмельницької АЕС);

- постачання російського ядерного палива для реакторів АЕС (винятком є використання експериментального палива виробництва американської компанії «Westinghouse» на Південноукраїнській АЕС);
- вивіз відпрацьованого ядерного палива для переробки виключно на російських заводах, що триватиме до побудови в Україні власного сховища відпрацьованого ядерного палива;
- широка співпраця з російськими компаніями в напрямі створення елементів власного ядерно-паливного циклу;
- провідна роль Росії у створенні під егідою МАГАТЕ міжнародного проекту інноваційних ядерних реакторів та паливних циклів (проект INPRO), що має важливу роль для технологічного розвитку ядерної енергетики майбутнього, в тому числі й для України;
- широкі російські плани щодо пріоритетного розвитку власної ядерної енергетики, що передбачають можливість використання для цього українських потужностей з видобутку та первинної переробки урану та цирконію.

В загальному плані процес співробітництва з Росією в сфері ядерної енергетики є системним, нормативно-законодавчо оформленим, розрахованим на тривалий термін та за участю та під контролем міжнародних організацій (МАГАТЕ).

Однак це, в цілому успішне співробітництво, має і негативні сторони:

- уміле лобіювання Росією інтересів власних підприємств та відповідне усунення з високотехнологічного ринку українських конкурентів (мається на увазі продаж акцій Київського НДІ «Енергопроект» та Сумського НДІ насособудування, на черзі Харківський «Турбоатом»; приклади банкрутства ключових для власного ядерно-паливного циклу підприємств, в тому числі й через тиск ззовні);
- неефективна реалізація або невиконання вже досягнутих домовленостей;
- ризики монополізації ринку ядерного палива в Україні, про що йшлося у рішенні РНБО України [9].

Висновки та пропозиції

Проведений аналіз показує, що Україна та Росія мають як значні відмінності у стратегічних підходах до забезпечення енергетичної безпеки, так і спільне бачення основ забезпечення енергетичної безпеки, яке може становити основу для ефективного співробітництва в енергетичній сфері.

Основою енергетичної політики РФ є наявність потужного ресурсного потенціалу та прагматична політика його використання (в тому числі енергетичний шантаж, прямий енергетичний та геополітичний тиск), що дає їй змогу значно розширювати свій вплив на світовій арені.

В основі української енергетичної політики – прагнення до інтеграції національного ПЕК до Європейського Союзу за збереження національного суверенітету та енергетичної незалежності держави.

Незважаючи на наявні розбіжності в стратегічних підходах до ролі та значення національного ПЕК, Росія як для України, так і для Європи в цілому, була і залишається стратегічно важливим партнером від якого залежить забезпечення їх енергетичної безпеки. Це обумовлює необхідність широкого та відкритого діалогу як на двосторонній, так і на багатосторонній основі. Втім і Україна, і тим більше ЄС, також мають певні, достатньо потужні важелі впливу для забезпечення глобальної енергетичної безпеки.

Для реалізації наявного потенціалу співробітництва необхідна розробка та узгодження базових взаємоприйнятних документів, які стануть основою стратегічного партнерства як в міждержавних відносинах Україна – Росія, так і у відносинах з третьою важливою стороною – ЄС. Як приклад можна навести підписання Брюсельської декларації про модернізацію української ГТС. Це документ (у разі приєднання до цього процесу й РФ) відповідає економічним інтересам і Росії, гарантуючи стабільне, технічно безпечне та надійне постачання російського газу в Європу, і України, визначивши головні стратегічні основи співпраці в трикутнику Україна – Росія – ЄС, і, безумовно Європи, гарантуючи їй надійність та безпечність постачань російського природного газу.

Потребує окремої уваги інформаційна складова процесу забезпечення національної енергетичної безпеки. Наявність будь-яких закритих домовленостей, замовчування складних моментів та проблем лише поглиблює небезпеку у цій сфері та надає іншій стороні певні важелі тиску та втручання.

Більшість головних чинників покращення енергетичних взаємовідносин між Україною та Росією мають внутрішній характер і стосуються:

- підвищення ефективності та глибини реформування національного ПЕК – поступовий перехід до вільних лібералізованих ринків ПЕР, виконання положень ЄС -2030;
- проведення збалансованої, зрозумілої та прозорої цінової та тарифної політики;
- реальної, а не декларованої, диверсифікації шляхів та джерел постачання ПЕР (в першу чергу увагу слід приділити реалізації спільних з ЄС проектів диверсифікації– нафтопровід Одеса – Броди – Плоцьк, газопровід Набукко тощо), оптимізації національного паливно-енергетичного балансу;
- інтенсифікації проведення власної політики енергозбереження, в тому числі через залучення інвестиційного та технологічного потенціалу Росії, ЄС та інших країн та регіонів світу на взаємоприйнятних та економічно обґрунтованих умовах;
- широкого використання енергоаудиту, в першу чергу з метою пошуку та усунення нераціонального, марнотратного та економічно не вигідного використання дефіцитних ПЕР, а не з метою покарання та отримання штрафів, залучення національного інвестиційного капіталу;
- проведення широкої інформаційної роботи щодо головних складових забезпечення енергетичної безпеки країни (енергетична незалежність, енергозбереження, тарифна та цінова політика держави).

Немає необхідності «демонізувати» Росію, як і не має потреби пристосовуватися виключно до її національних інтересів. Послідовне та погоджене проведення власної національної політики забезпечення

енергетичної безпеки має стати основою стабільних взаємоприйнятних стосунків України та Росії.

Джерела

1. Рівняння з багатьма невідомими // Матеріали засідання Круглого столу «Україна-Росія: шляхи подолання кризи в відносинах 3.06.2009 року/
<http://www.dialog.org.ua>
2. Українсько-російські відносини: зліти та падіння. – К.: Т-во «Знання України», 2007. – 24с.
3. *Энергетическая стратегия России на период до 2020 года* / Утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации № 1234-р от 28 августа 2003 года, <http://www.minprom.gov.ru/docs/strateg>
4. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года, Утверждена Указом Президента РФ от 12 мая 2009 г. №537
5. *Шевцов А.І., Земляний М.Г., Бараннік В.О. та ін.* Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення / За ред. А.І. Шевцова. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 264с.
6. *Методичні рекомендації* щодо оцінки рівня економічної безпеки України/ Національний інститут проблем міжнародної безпеки; За ред. А.І. Сухорукова – К., 2003. – 64 с.
7. *Енергетична стратегія* України на період до 2030 року, прийнята розпорядженням КМУ №145р від 15.03.2006
8. *Віктор Ющенко* Поважати європейську співпрацю // The Wall Street Journal 17.02.2009, офіційне Інтернет-представництво Президента України, <http://>
9. *Указ Президента України №82/2009* Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 10 лютого 2009 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення енергетичної безпеки України»
10. *An EU energy security and solidarity action plan* // Commission of the European Communities, COM(2008) 781 final

11. *Inernational Review №1(9)* Відносини Україна-ЄС у фокусі енергетичної безпеки // Інститут зовнішньої політики дипломатичної академії України при МЗС України, березень 2009

12. *Шнек У.* Євросоюз: різні уроки з газової кризи // Радіо Свобода. – 10.02.2009